

СУБ'ЄКТ ОЦІНКИ У ФІЛОСОФІЇ ТА ЛІНГВІСТИЦІ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Падар Юлія Андріївна,

асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті робиться спроба комплексного аналізу основних лінгвістичних і філософських теорій ХХ – початку ХХІ ст. із погляду висвітлення суб'єкта мовлення, що здійснює оцінну діяльність. Ставиться питання про детермінованість чи незалежність такого суб'єкта від історичної доби, інших чинників позамовної дійсності. Доведено правомірність розгляду суб'єкта оцінки як такого, що вписаний у контекст самою логікою й характером мовленнєвої діяльності, але при цьому не повністю детермінований ним (контекстом). Обґрунтовано думку про те, що мовець може вивисуватися над "умовами" дискурсу, творити його самостійно через інтерпретацію запропонованих добою обставин.

Ключові слова: суб'єкт оцінки, оцінковість, дискурс, епістема, епістемічність, суб'єктивність, внутрішня логіка тексту, ступінь присутності суб'єкта мовлення у дискурсі.

Актуальність дослідження зумовлена антропоцентричністю сучасного гуманітарного знання загалом і лінгвістики зокрема, що викликала науковий інтерес до людини "діючої": її почуттів, інтенцій, оцінок, соціальної, культурної, політичної тощо, зумовленості останніх і способів їх вираження у мовленні. Говорячи, людина не лише констатує наявність чи відсутність певних предметів, фактів, подій у навколишній дійсності, а й виражає своє ставлення до них (свідомо чи несвідомо), розставляє їх на власній шкалі цінностей, яка не завжди співвідноситься з об'єктивною шкалою, поняттям істинності. Крім того, аксіологія як теорія цінностей і способів оцінки виокремилась у незалежну наукову проблему лише з початку ХХ ст., що зумовлює широкий дослідницький інтерес до неї та необхідність ґрунтовного опрацювання її основних категорій, до яких відноситься й об'єкт дослідження цієї статті. Саме тому питання суб'єкта оцінки є одним із ключових не лише для розуміння сучасних лінгвістичних теорій, але й для визначення їх подальших шляхів розвитку, перспектив інтердисциплінарного дослідження.

Проблема суб'єкта мовлення у лінгвістиці досить розроблена, він (суб'єкт) розглядається як безособовий член логічного судження (Н. Арутюнова), як семантико-синтаксична категорія (Ю. Степанов), аж до ототожнення категорії суб'єкта з категорією авторства (Н. Валгіна). О. Вольф досліджує суб'єкта оцінки у межах тричленної оцінкової рамки, до якої входять "її суб'єкт і об'єкт, пов'язані оцінковим предикатом" [Вольф 2002, 12].

В основних лінгвістичних теоріях ХХ – початку ХХІ ст. увага лінгвістів зміщується з мови як системи систем на мовлення, що породжується "тут і тепер", зумовлене контекстом, передбачає наявність суб'єкта й реципієнта, характеризується діалогічністю, інтенційністю і процесуальністю. Актуальність зумовлює мету дослідження, яка полягає в аналізі ключових лінгвістичних і філософських теорій із погляду висвітлення суб'єкта мовлення і, вужче, суб'єкта оцінки в них; формулюванні на їх основі власного висновку про місце й характер вираження суб'єкта мовлення.

Предметом дослідження стали основні сучасні лінгвістичні й лінгвофілософські теорії, об'єктом – поняття суб'єкта оцінки в них.

Новизна роботи полягає у спробі цілісного аналізу питання ступеня присутності суб'єкта у мовленні крізь призму оцінковості, її зумовленості чи незумовленості позамовними факторами, дискурсом. Людина свідомо чи несвідомо оцінює все, що потрапляє в її дискурсивне поле (недарма у ХХ ст. аксіологія як теорія цінностей і способів оцінок виокремлюється в незалежну галузь знання), тому особливо важливо дослідити, яким чином оцінка виявляється у мовленні, чим зумовлений добір засобів її вираження в тексті. З огляду на міждисциплінарний характер сучасного гуманітарного знання важливим також видається показати ступінь взаємопроникнення та взаємовпливу філософських і лінгвістичних теорій із погляду висвітлення суб'єкта оцінки в них.

Вислів про те, що людина є мірою всіх речей (Протагор), стає особливо актуальним для визначення напряму розвитку гуманітарних наук у ХХ ст. Індивід вже не просто відтворювач, транслятор чи медіатор "суцього", але й активний учасник процесу творення дискурсу. Науку все більше цікавлять її (людини) когнітивні, перцептивні, інтерпретативні тощо здатності. Саме тому у лінгвістиці ХХ ст. розвивається тенденція до вивчення співвідношень між мовою, мовленням, людиною та світом. Ці питання є основними й для філософії як науки, що дає найзагальніші відомості про людину, світ і їх взаємозв'язок і взаємовплив. Вона (філософія) природно й об'єктивно пов'язана з іншими "антропоцентричними" галузями знання (психологією, соціологією і, що особливо важливо для нашого дослідження, лінгвістикою тощо). Уже Арістотель, працюючи у двох напрямках, – логіки й риторики – торкається мовної проблематики, проте, лінгвістичні студії у межах розвитку філософії носять допоміжний характер: мова сприймається як "чисте дзеркало позасловесного пізнання" [Дуплинская 2012, 38], наприклад, класична філософія оперує поняттями-концептами, завдяки яким можна досягнути сутності будь-якого феномена, в тому числі й мови. Ситуація кардинально змінюється у ХХ ст. з початком розвитку так званої неklasичної філософії (цей період у публікаціях отримав назву "лінгвістичного повороту"): мовна проблематика не лише виходить на перший план, але й активно впливає і "задає тон" філософським дослідженням. Ю. Дуплинська пов'язує цю зміну із загальною тенденцією розвитку не лише гуманітарних, але й точних наук у зазначений період: "Фундаментальні науки сьогодні зіштовхнулися з явищем, яке досі було нормою для гуманітарної сфери... Це – ситуація радикального плюралізму..., коли дві чи більше фундаментальні теорії однаково обґрунтовані як логікою, так і експериментом, і, разом з тим, не зводяться одна до одної" [Дуплинская 2012, 39]. "Фокус уваги" філософії зміщується з проблеми істини, що була основною у класичний період, на проблему пізнання, де мова не лише "сукупність структур представлення знань людини про навколишній світ" [Бабушкин 2001, 4], але й "інструмент такого пізнання" [Бабушкин 2001, 4]. Це уможливило розвиток й активну розробку нових теорій: саме у ХХ ст. у межах філософії виокремлюється аксіологія як теорія цінностей; у той самий час питання оцінки починає активно вивчатися й у лінгвістиці.

Поняття істини, яке було основним для класичної філософії (будь-яке судження оцінюється з погляду його істинності чи хибності, відповідності усталеним логіч-

ним побудовам), ставиться під сумнів у філософії некласичній, цей концепт "підлягає ... деонтологізації" [Постмодернізм 2001], він "позбавляється об'єктивного статусу" [Постмодернізм 2001]; єдино можливим світом існування людини стає ціннісний світ, що "кристалізується на межі оцінювання, розщеплення буття на реальне й бажане, суще й належне" [Серебренникова 2011, 7]. Відповідно до загальної антропоцентризаци наукового знання, предметом лінгвістики стає "людина, яка говорить (*homo verbo agens*)" [Серебренникова 2011, 7], а мовлення розглядається як "екзистенційна сутність людини" [Серебренникова 2011, 7]. Отже, однією з найважливіших проблем мовознавства та філософії періоду постмодерну стає питання суб'єкта, який визначається як "носій діяльності, свідомості й пізнання" [Степин 2000], а в межах цього дослідження більш вузько – як носій мовленнєвої діяльності, що носить характер оцінковості.

Потракування суб'єкта аналізується у двох полярних напрямках: нівеляція, "смерть" суб'єкта або повна суб'єктивізація мовлення, що мотивує його релевантність.

За одним із поглядів, мовленнєва діяльність людини детермінована історичними, культурними, соціальними, політичними тощо умовами свого існування. Оцінка тих чи інших явищ навколишньої дійсності відбувається відповідно до "шкали цінностей" [Серебренникова 2011, 16], закріпленої у мові через посередництво соціокультурних настанов і стереотипів, а суб'єкт визначається як "деяке усереднення" (Хомський) [Серио 1993, 42], що, певною мірою, співвідноситься з ідеєю французьких структуралістів про "смерть суб'єкта", яка бере свій початок з бартівської "смерті автора", а найбільш яскраво виявляється у теорії епістем М. Фуко. Він переносить прийоми лінгвістичного аналізу на історію, шукає "глибинну спорідненість поглядів (і, відповідно, оцінок – Ю. П.)" [Фуко 1994, 11], що дозволило б об'єднати певний відрізок часу в період, вичленовує "історично змінні структури, ... які уможливають появу певних поглядів, теорій чи навіть наук у кожний історичний період" [Фуко 1994, 12] і називає їх епістемами. Суб'єкт у структуралістів підпорядковується дискурсові як "подієве вторгнення ... часове розсіювання, яке дозволяє йому бути повтореним, пізнаним, забутим, перетвореним..." [Фуко 2004, 70], висловлювання, в тому числі й оцінкові, зумовлені широким контекстом; індивід оцінює певні явища відповідно до дискурсивного поля, в якому перебуває.

Із теорією "смерті" суб'єкта М. Фуко корелює лінгвістичний структуралізм, сосюрівське розуміння мови як "загальної для всіх і такої, що знаходиться поза волею тих, хто нею володіє" [Соссьюр 1977, 57]. В цілому варто зазначити, що позиція, за якою суб'єкт, якщо не повністю зникає, то принаймні "стирається", "усереднюється", досить продуктивна у лінгвістичних теоріях ХХ ст. На позиціях напередзаданості мовлення стоїть і генеративна лінгвістика Н. Хомського, яка, щоправда, виводить його не з культурної чи соціальної зумовленості, а з універсальності властивостей, "закладених у людині від народження" [Демьянков 1995, 247]. Суб'єкт тут лише деталізує загальний каркас "в результаті своєрідного експерименту... над мо-

вленням" [Дем'янков 1995, 247], але й ці деталі не належать мовцєві, вони є породженням конкретної мови, тобто суб'єкт – це не конкретна людина, а усереднений тип, який оперує конструкціями, утвореними унаслідок взаємодії "модулів", тобто "систем людської поведінки" [Дем'янков 1995, 248], до яких відноситься і мовна система. Очевидно, що це справедливо й для оцінкових конструкцій, які утворюються внаслідок трансформації "каркасних" універсалій через вплив на них інших модулів, наприклад, культурного.

Важливим у розумінні суб'єкта оцінки для М. Фуко було поняття дискурсу. Залежність ціннісних орієнтирів та оцінок від дискурсу доводить і П. Серіо, розуміючи під останнім "особливе використання мови ... для вираження особливої ментальності..., особливої ідеології" [Степанов 1995, 38], що зумовлює "активізацію деяких рис мовлення" [Степанов 1995, 38]. Аналізуючи тоталітарний політичний дискурс, дослідник доходить висновку, що таке особливе використання мови не є спонтанним, а характеризується високою інтенційністю, зумовлене історичною добою й метою впливу: формування специфічної ціннісної парадигми.

Поняття дискурсу як основне для адекватного і повного розуміння суб'єкта оцінки цікавило не лише філософів мови, але й лінгвістів. Тому у другій половині ХХ ст. в Європі у межах лінгвістики тексту виникає так званий дискурс-аналіз чи аналіз дискурсу. Термін належить З. Харрісу, який визначав його як "метод аналізу мовлення чи тексту" [Дем'янков 1995, 281]. З. Харріс використовував дистрибутивний аналіз, який, на його думку, "виводить нас за межі речення, дозволяє встановити кореляції між елементами, що віднесені далеко один від одного в тексті. З іншого боку, враховується, що будь-який дискурс виникає в межах конкретної ситуації – тієї, про яку говорить людина, чи тієї, в якій знаходиться індивід, що час від часу записує свої думки" [Дем'янков 1995, 281–282]. Наукова вага й важливість методу З. Харріса полягала в тому, що "мова, дія, ситуація і знання людини розглядаються у своїй сукупності" [Дем'янков 1995, 283]. Європейський аналіз дискурсу більшою мірою представлений працями філософів мови, його більше цікавлять "хитросплетіння тексту" [Дем'янков 1995, 284], а дискурс тут "не стільки точка зору, скільки джерело обмежень, чи фільтрів, що керують конкретною діяльністю" [Дем'янков 1995, 284]. Отже, дискурс у європейському дискурс-аналізі – це система настанов і обмежень, що детермінують використання певних оцінкових висловлювань і формуються під впливом історичної доби, соціальних та інших умов.

За іншим поглядом, будь-яке висловлювання є суб'єктивним, оскільки його продукує індивід, окрема людина, а не "член клану, наукового співтовариства, не представник епохи..., не уособлення людського роду" [Кузьміна 2010, 135]. Така позиція "вивищення суб'єкта" [Серіо 1993, 42] характерна перш за все для філософського екзистенціалізму, серед представників якого можна назвати Ж.-П. Сартра, А. Камю, М. Хайдеггера, К. Ясперса, С. К'єркегора та ін. Екзистенціалісти розуміють суб'єкт як конкретного індивіда, а суб'єктивність як "незабезпеченість..., неможливість визначення ззовні, зацікавленість у власному існуванні" [Кузьміна 2010, 136]. Будь-

яка спроба включення людини в контекст, спроба її "об'єктивації" (М. Бердяєв) приводить до "поглинання індивідуального, особистого загальним" [Степин 2000]. Так само суб'єктивною є для екзистенціалістів і оцінка (наприклад, етична оцінка у С. К'еркегора): "мораль завжди "суб'єктивна" [Кузьмина 2010, 140].

Проблема "тотальної суб'єктивності" в екзистенціалістській теорії полягає у надмірній "калейдоскопічності" (саме тому наукова спільнота так радо сприйняла ідеї структуралізму, що виник як антитеза екзистенціалізму), якщо "суб'єктивне" завжди конкретне й індивідуальне" [Кузьмина 2010, 141] і "не може бути виражене у мові загального" [Кузьмина 2010, 141], то текст, продукований таким "суб'єктивним", завжди залишається герметичним для реципієнта.

У ХХ ст. з'явилася лише незначна кількість лінгвістичних теорій, які б повністю поділяли думку екзистенціалістів про тотальний релятивізм будь-якого, в тому числі й оцінкового, висловлювання. На позиціях релятивістського розуміння суб'єкта як індивіда, який має неповторні, лише йому одному властиві знання і досвід, перебуває в унікальній ситуації й здійснює оцінку "можливого розвитку подій" [Вардзелашвили 2003] чи "можливого стану речей" [Вардзелашвили 2003] відповідно до них, стоять прихильники теорії "можливих світів". Ця теорія прийшла у лінгвістику через посередництво філософії та модальної логіки, що виходять із постулату про потенційне існування багатьох "світів", один з яких реальний, інші – "можливі" (С. Кріпке, С. Кангер, Я. Хінтікка). Вибір можливих світів здійснюється окремим індивідом, зумовлюється й обмежується "контекстом мовленнєвого акту і, перш за все, знаннями суб'єктів мовлення, набором їх презумпцій, їх уявленнями про закон, мораль, фізичні можливості, про те, що вважається природним і нормальним" [Бабушкин, 2001, 7]. При цьому можливі світи можуть виникнути лише за умови, коли суб'єкт мовлення здійснює оцінкову діяльність, інтерпретує "фрагменти картини світу" [Бабушкин 2001, 16] щодо норми, еталону, взірця; сама ж норма "не апелює до інших світів" [Бабушкин 2001, 16], оскільки є "безсуб'єктною".

Очевидна необхідність винайдення підходу, який би органічно поєднував два вищезазначених погляди на поняття суб'єкта. Мовець, з одного боку, є виразником суб'єктивних оцінкових висловлювань, але й вписаний у контекст доби завдяки загальнозрозумілим, "ап'іорним" (М. Фуко) концептам (напр., "мудрість", "вище благо" в добу Середньовіччя), які й утворюють шкалу цінностей суб'єкта, де останній може надалі довільно розташовувати об'єкти оцінювання. Так, М. Бахтін, характеризуючи основні властивості тексту, зазначає: "Будь-який істинно творчий текст завжди є певною мірою вільне і наперед не визначене емпіричною необхідністю одкровення особистості" [Бахтин 1986, 301], проте дослідник говорить і про необхідність наявності "внутрішньої логіки вільного ядра тексту" [Бахтин 1986, 301], відсутність котрого робить останній герметичним, недоступним для розуміння. Це суперечить діалогічному характеру будь-якого тексту, його "двосуб'єктності" (М. Бахтін), де поряд з автором завжди знаходиться постать реципієнта, який у процесі сприймання тексту реалізує не лише пізнавальну, але й оцінкову діяльність.

Вихід суб'єкта за межі доби уможлиблюється через посередництво інтерпретації, здатності побачити каузальні зв'язки, помітити й оцінити явище, стати творцем (а не відтворювачем) дискурсу як динамічного процесу мовленнєвої діяльності, вписаного в її соціальний контекст, та її результату (тобто тексту).

При інтерпретації будь-якого тексту, й особливо тексту, де постаті автора й оповідача ототожнюються, наприклад, мемуари, спогади, особисті щоденники тощо, з погляду наявності й способів вираження аксіологічності в них, потрібно пам'ятати про його "двоспрямованість": вплив на добір мовного матеріалу доби й обставин написання, з одного боку, й індивідуального, особистісного суб'єктивного досвіду, з іншого. Ступінь присутності суб'єкта оцінки у тексті детермінується не лише інтерпретацією його дискурсивного поля, але і визначенням таких понять, як норма, щодо якої оцінюються предмети, події та явища; мета, що зумовлює добір "засобів впливу" на реципієнта; традиція, яка у тексті отримує довільне індивідуальне потрактування. Уже за логікою жанрового визначення, суб'єкт оцінки у мемуаристиці є максимально суб'єктивований, релятивний, бо такі тексти не підпорядковуються (чи не мають підпорядковуватися) канонам, стандартам, нормам доби, оскільки не потребують обов'язкового схвалення публіки, чи взагалі не призначені для сторонньої рецепції, пишуться виключно для себе. Проте, при детальному розгляді виявляється, що навіть така "індивідуалізована" жанрова форма, як щоденник, має свої межі й правила побудови, яким автор, він же суб'єкт оцінки, свідомо чи несвідомо слідує. Цей вплив зовнішніх, дискурсивних обставин підсилюється ще й інтенційним навантаженням тексту: так, наприклад, на зламі епох непересічна особистість покликана бути орієнтиром, "точкою відліку" для створення нового контексту, дискурсу. Отже, суб'єкт оцінки у тексті завжди є бінарним, таким, що поєднує в собі риси "радикального" релятивізму та усередненості, типологічності, дискурсивної узалеженості.

В статье делается попытка анализа основных лингвистических и философских теорий XX–XXI в. с точки зрения трактовки субъекта речи, осуществляющего оценочную деятельность. Ставится вопрос о детерминированности или независимости такого субъекта от исторического периода, других факторов внеречевой действительности. Доказана правомерность рассмотрения субъекта оценки как вписанного в контекст самой логикой и характером речевой деятельности, но при этом не полностью детерминированного ним (контекстом). Обоснована мысль о том, что говорящий преодолевает "условия" дискурса, сам становится его творцом через интерпретацию предложенных временем обстоятельств.

Ключевые слова: субъект оценки, оценочность, дискурс, эпистема, эпистемичность, субъективность, внутренняя логика текста, мера присутствия субъекта речи.

Attempt of analysis of main linguistic and philosophic theories of XX – beginning of XXI centuries from the point of view of subject of speech rendering is made in the article. Question about determinacy or independence of this subject from the phase of history or other factors is solved. It is proved that subject of appraisal could be treated as dependent from the context, but not determined by it completely. Thought that speaker overcomes discourse's conditions, becomes its creator through interpretation of the suggested circumstances is sustained.

Key words: subject of appraisal, appraisal, discourse, episteme, subjectivity, inner text logic, presents' of subject of speech proportion.

Літэратура:

1. *Бабушкин А. П.* "Возможные миры" в семантическом пространстве языка / А. П. Бабушкин. – Воронеж : Воронежский государственный университет, 2001 – 86 с.
2. *Бахтин М. М.* Проблема текста в лингвистике, филологии и других гуманитарных науках / М. М. Бахтин // Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. – [2-е изд.] – М. : Искусство, 1986. – С. 297–325.
3. *Вардзелашвили Ж.* "Возможные миры" текстуального пространства [Электронный ресурс] / Ж. Вардзелашвили // Санкт-Петербургский государственный университет и Тбилисский государственный университет. Научные труды. Серия: филология. Вып. VII. – СПб. ; Тбилиси, 2003. – С. 37–45. – Режим доступа : <http://vjanetta.narod.ru/tekst.html>.
4. *Вольф Е. М.* Функциональная семантика оценки / Е. М. Вольф. – Изд. 2-е, доп. – М. : Едитория УРСС, 2002 – 280 с.
5. *Демьянков В. З.* Доминирующие лингвистические теории в конце XX века / В. З. Демьянков // Язык и наука конца 20 века : сб. статей. – М. : Институт языкознания РАН, 1995 – С. 239–320.
6. *Дуплинская Ю. М.* Мышление и язык: "переоценка ценностей" / Ю. М. Дуплинская // Вестник Челябинского государственного университета. Философия. Социология. Культурология. – 2012. – Вып. 25. – С. 38–43.
7. *Кузьмина Т. А.* Мораль как страсть существования (Сёрен Кьеркегор) / Т. А. Кузьмина // Этическая мысль. – М. : ИФРАН, 2010. – Вып. 10. – С. 131–155.
8. *Соссюр Ф. де.* Труды по языкознанию / Фердинанд де Соссюр. – М. : Прогресс, 1977 – 696 с.
9. *Серебренникова Е. Ф.* Этносемиотика как способ лингвистического аксиологического анализа / Е. Ф. Серебренникова // Лингвистика и аксиология: этносемиотика ценностных смыслов : коллективная монография. – М. : Тезаурус, 2011 – 352 с.
10. *Серио П.* В поисках четвертой парадигмы / П. Серио // Философия языка: В границах и вне границ : [международная серия монографий.] – X. : Око, 1993 – С. 37–52 .
11. *Степанов Ю. С.* Альтернативный мир, дискурс, факт и принцип причинности / Ю. С. Степанов // Язык и наука конца 20 века : сб. статей. – М. : Институт языкознания РАН, 1995 – С. 35–71.
12. Новая философская энциклопедия : в 4 т. [Электронный ресурс] / Институт философии РАН ; Национальный общественно-научный фонд ; Предс. научно-ред. совета В. С. Степин. – М. : Мысль, 2000–2001. – Режим доступа : <http://iph.ras.ru/enc.htm>.
13. Постмодернизм. Энциклопедия [Электронный ресурс]. – Минск : Интерпрессервис, Книжный дом, 2001 – 1040 с. – Режим доступа : http://yanko.lib.ru/books/encycl/post_mod_encyclor_all.html.
14. *Фуко М.* Археология знания / Мишель Фуко ; пер. с фр. М. Б. Раковой, А. Ю. Серебрянниковой. – СПб. : ИЦ "Гуманитарная Академия"; Университетская книга, 2004. – 416 с.
15. *Фуко М.* Слова и вещи. Археология гуманитарных наук / Мишель Фуко ; пер. с фр. В. П. Визгина, Н. С. Автономовой. – СПб. : А-сэд, 1994 – 407 с.